

19. Yüzyılın İlk Yarısında Bir Çerkes Aydınlanmacı: Şora Nogma*

Raisa Haşhojeva**
Çev. Semih Alkan

Giriş

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya’da oluşan yeni tarihsel koşullar Çerkeslerde kimlik bilincini uyandırmış ve Çerkes aydınlanmacıların yaratıcılıklarına hayat vermiştir. Aydınlanmacılar Çerkesleri hayatın temel ihtiyaçlarına dayalı olarak kültür hayatıyla tanıştırmayı amaçlamışlardır. Çabaları çok yönlüdür: sanatsal yaratıcılık, anadili için alfabeler ve ders kitapları oluşturma, sözlü halk edebiyatı eserlerinin kayda geçirilmesi ve yayınlanması...

Çerkes aydınlanmasının gelişimi üç döneme ayrılabilir. İlk dönem 1820-1840 yıllarını kapsar. Şora Nogma, Sultan Han-Girey, Sultan Kazi-Girey, Sultan Adil-Girey ve Umar Bersey bu döneme ait aydınlanmacı yazarlardır. Çalışmaları Rus romantizminin etkisi altında şekillenmiştir. En iyi eserlerini, Puşkin, Bestujev-Marlinski ve diğer isimlerin üslupları ile kendi ulusal üsluplarının etkisi altında vermişlerdir. Bu aydınlanmacılar kendi kültürel miraslarıyla açık bağlarıyla ayrılıyorlardı. Eserlerinde halklarının tarihine, gelenek ve göreneklerine yönelmişlerdi. Modern yaşamının sorunlarını açığa vurmaktan henüz emin değildiler ve sıklıkla destansı imgeler yaratmaya, Çerkeslerin yaşamını romantik ve iyimser bir tarzda tasvir etmeye eğilimliydi.

Çerkes aydınlanmasının ikinci dönemi 1860-1890 yıllarını kapsar. Adil-Girey Keşev, Sultan Kırım-Girey (İnatov) ve diğer aydınlanmacıların faaliyetleri devrimci demokratlarca da takdir

* Yazarın “Adıgskiye prosvetiteli XIX – naçala XX veka” (19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başında Çerkes Aydınlanmacılar) (Elbrus Yay. Nalçık, 1993) başlıklı kitabından çevrilmiştir.

** Raisa Halifovna Haşhojeva (1933-2009), Prof, Rusya Bilimler Akademisi Sosyal ve Siyasal Bilimler Araştırma Enstitüsü, Nalçık.

(Received/Gönderim: 17.04.2024; Accepted/Kabul: 19.04.2024)

edilmiştir. Eserlerinde Gogol ve Nekrasov etkileri belirgindir. Edebiyata dair konular genişletilmiştir. Yazarlar modern yaşantılarına ve Çerkes kadınının kaderine özel ilgi göstermiş, romantizmden yüz çevirerek gerçekçiliğe, yaşamın gerçeğe uygun tasvirine yönelmişlerdir.

Aydınlanmanın üçüncü dönemi, 1890'lı yıllarla 20. yüzyılın devrim öncesi yıllarıdır. Bu dönemde, Kuzey Kafkasya'nın Rus ekonomik nüfuz alanına çekilmesi tamamlanmıştır. Yeni nesil aydınlanmacılar eserlerinin konularını genişletip, türlerini çeşitlendirerek önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bekmırza Paçe, Talib Kaşej, Yuri Kazi-Bek (Ahmetuko), Seferbiy Siyuh, İbrahim Tsey v.d. hikayelerini halklarının yaşamını tasvir etmeye adanmıştır.

Çerkes aydınlanmacılar, halklarının kültürünün unutulmaması ve yalnızca yerel düzeyde değil yurt dışında da kültürel miras haline gelmesi için çaba göstermişlerdir. Onların yaptıklarıyla binlerce çocuk ve yetişkin eğitim imkanı bulmuştur. Ayrıca, kalemleri sayesinde bizler dönemin ruhunu anlama fırsatı yakaladık, insanların endişe duydukları konular, düşünceleri ve hayalleri hakkında bilgi sahibi olabildik. Onlar sıra dışı kaderlere sahip özel insanlardı.

Şora Nogma'nın Hayatı ve Faaliyetleri

Dilbilimci, tarihçi, etnograf, şair, koleksiyoncu ve yerel kültürel mirasın sözcüsü olarak tanınan Şora Nogma (Rusçada Şora Bekmurzoviç Nogmov), 1801 yılında Pyatigorsk yakınlarında ailesinin köyünde doğmuştur. Tarihçi Adolf Berje'nin aktardığına göre "büyük büyükbabası aslen Abzehti ve 18. yüzyılın ikinci yarısında Kabardey'e yerleşmişti." 1817'de Dağıstan'da medreseden mezun olan Nogma bir süre molla olarak kendi köyünde çalışmıştır. Daha sonra Rus ordusuna katılmış ve burada yıllar içerisinde çevirmen, 1. Volga Kazak Alayı'nda katip, Petersburg'ta muhafız birliğinde ve ardından Tiflis'teki Müstakil Kafkas Kolordusu'nda subay olarak görev yapmıştır. Daha sonra Nalçik'te öğretmenlik yapmış ve Kabardey geçici mahkemesinin katibi olmuştur. Nogma, 10 Haziran 1844'te Petersburg'da hayata gözlerini yummuştur.

Olağanüstü yetenekleri ve meraklı kişiliğiyle dikkat çeken Nogma, Farsça, Türkçe, Arapça ve Tatarcaya ileri düzeyde hakimdir. Rusçayı da iyi bilen Nogma, Çerkesçe kaleme aldığı edebi eserleri dışındaki eserlerini Rusça yazmıştır.

Nogma, ana dilinin alfabesi ve grameri üzerinde detaylı çalışmalar yapmıştır. *Çerkesçe Gramerin Temel Kuralları* (Naçalniye pravila adigeyskoy grammatiki, 1840) adlı eseri tıpkı diğer eserleri gibi ölümünden sonra yayınlanmıştır.

Nogma'nın yaratıcılık mirası, dil üzerine yaptığı çalışmalar, halk şiirlerinin kaydı ve Kabardeyce-Rusça sözlük de içeren iki ciltlik filolojik eserler koleksiyonundan oluşmaktadır. Nogma'nın, kendisinin ilk Rusça çevirmeni olan Rus akademisyen A.M. Sjögren'in 21 Eylül 1837'de köyüne gelişi dolayısıyla yazdığı ve bize ulaşan tek şiiri *Hoh* da dikkat çekmektedir. Şiirinde Nogma, eski arkadaşına saygılarını geleneksel iyi dilek konuşması olan *hoh* biçiminde sunar, ona başarılar dileyerek Rus bilim insanlarını Kafkas dillerini incelemeye çağırır, aydınlık bir gelecek ve insanların mutluluğu için bilimi yüceltir.

Ayrıca Nogma, eski geleneksel karşılama ve iyi dileklerde bulunma biçimini yeni fikirler ve yeni bir kafiye anlayışıyla zenginleştirmiştir. Böylece bilim ve aydınlanma konularında ilk kez bir *hoh* yazılmıştır.

Nogma'nın en büyük edebi eseri, daha sonra *Kabardey Efsanelerine Göre Derlenmiş Çerkes Halkının Tarihi* (İstoriya adigeyskogo naroda, sostavlennaya po predaniyam kabardintsev) adını alan *Çerkes Efsaneleri*dir (Çerkesskiye Predaniya). Kafkasya'da, ardından Petersburg ve Moskova'da yayımlanan bu eser, ilerici Rus toplumu tarafından fark edilmiştir. *Çerkes Efsaneleri* sadece ilginç bir tarihî eser değil, aynı zamanda folklorik-edebi bir anıttır.

Şora Nogma'nın faaliyetleri ve hayatına adanmış literatürün kısa bir incelemesinden görüldüğü üzere, Kafkasoloji bilimi onun eserlerinin incelenmesinde kayda değer başarılar elde etmiştir. Nogma'nın sosyo-politik ve tarihi görüşlerinin açıklığa kavuşturulmasıyla ilgili birçok soru hâlâ araştırılmayı beklemektedir.

Nogma'nın filoloji ve tarih çalışmalarını değerlendirirken, bunların 19. yüzyılın Çerkes halkının kültür hazinesine sonsuza dek girdiğini söylemek gerekir.

Nogma'nın Yaratıcılığının Dönemleri

Nogma'nın yaşamı ve yaratıcılık süreci dört aşamaya veya döneme ayrılabilir. İlk dönem "(1794-1815)", Arap alfabesine dair incelemeler ve kendisinin doğu edebiyatına hakim oluşunun temellerini sağlayan Arapça ile Farsçayı öğrendiği Dağıstan'daki Enderi medresesinde aldığı eğitimi kapsar. Yerel düzeyde mollalık yapması da bu dönemdedir. İkinci dönem, mollalıktan vazgeçiş ve Petersburg'a gitmeden önceki dönemi (1815-1830) içerir. Bu süre zarfında Rusça öğrenmiş, askeri idarede çeşitli görevlerde bulunmuştur, 1. Volga Alayı'nda katip olarak çalışıp ardından da Nalçik'te bir *amanat** okulunda öğretmenlik yapmıştır.

Nogma'nın yaşamının ve yaratıcılığının üçüncü dönemi, Petersburg'da kaldığı zamana (1830-1835) kadar uzanmaktadır. Bu arada Rus kültürünü daha yakından tanımış, ciddi kültürel ve bilimsel bir eğitim almıştır. Bu eğitim, felsefi, etik ve bilimsel görüşlerinin oluşmasına temel oluşturmuş ve bu, 19. yüzyılda tamamladığı tarihi ve filolojik çalışmalarına açıkça yansımıştır. Yaşamının ve yaratıcılık sürecinin dördüncü ve son dönemi (1835-1844), büyük bir yaratıcılık şevki ile kendini ortaya koyar.

Nogma'nın 1800 yılında Pyatigorsk'tan çok da uzak olmayan Citsu nehri üzerinde bulunan bir köyde doğduğu söylenmektedir. Bu, Nogma'nın Kafkas Hattı Merkezi kurmay başkanı Tümgeneral Piryatnski tarafından 30 Nisan 1840'ta Nalçik'te düzenlenen ve o zaman 41 yaşında olduğunu belirten hizmet kaydı ile örtüşmektedir. Ancak başka bir belge olan "Kabardey özden Nogma'nın ailesi hakkında 22 Aralık 1821'de kendisi tarafından derlenen ve o zamanlar 27 yaşında olduğunu belirten alfabetik bir liste" bulunmaktadır. Bu durumda Nogma'nın 1800 değil 1794 yılı doğumlu olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Zekoh 23).

* Amanat - Ailenin veya topluluğun sadakatini sağlamak için genellikle soylu ailelerden alınan çocuk. Bir tür rehine siyaseti olan bu uygulamada çocuklar Rus okullarında eğitim görürlerdi (ç.n.).

V.K. Gardanov 1796 tarihini ileri sürer. R.U. Tuganov tarafından yayınlanan yeni materyaller (Hakuaşev 90), genel olarak 1821 tarihli *Alfabe* ile uyumludur ve Nogma'nın doğum yılının 1794 olduğunu kabul etmek için bazı gerekçeler sunmaktadır. Ancak bu, 1832 ve 1840 tarihli hizmet kayıtlarının değersiz olduğu anlamına gelmez. Nogma'nın 1821 tarihli alfabetik listesi ile 1832 ve 1840 tarihli hizmet kayıtları arasındaki çelişkilerin nasıl açıklanabileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bize göre, bu muhtemelen o dönemde Kabardeyler arasında doğum kaydı uygulamasının olmamasından kaynaklanmıştır. Belki de 1832'de göreve başlarken kendisini gerçekte olduğundan daha genç göstermek istemiştir. Nogma'nın doğum tarihi olarak 1794'ü kabul edersek, göreve başladığı sırada 36 yaşında olması gerekir ki bu da soru işareti uyandırmaktadır. Ancak biz 1794 tarihini kabul etme eğilimindeyiz.

1815'te Nogma mollalık görevini bırakır ve Kafkasya askeri yönetimine yaklaşır. Bu zamandan itibaren hayatının yeni bir dönemi başlar.

Nogma'yı şahsen tanıyan S.D. Neçayev'in tanıklığına göre, Arapça, Türkçe, Abazaca, Farsça ve Rusça olmak üzere beş dil biliyordu (Teşeva 89). S.D. Neçayev onu "bu bölgede mümkün olduğu kadar, ana dilinin yanı sıra beş dil öğrenmeyi başarmış" genç, yetenekli ve yetenekli bir insan olarak tanımlıyordu. Rus askeri personeli ve yabancı ziyaretçilerle canlı iletişimi, Nogma'nın sadece Rusçayı öğrenmesine değil, manevi, entelektüel ve bilimsel-eğitimsel ilgi alanlarını genişletmesine de katkıda bulunmuştur, bu da dünya görüşünün oluşum sürecini hızlandırmıştır. S.D. Neçayev'in dediği gibi, "tüm ziyaretçiler tarafından bilinen Şora", bölgeye gelen misafirler için arzu edilen bir sohbet arkadaşıydı ve her zaman onlar üzerinde olumlu bir izlenim bırakıyordu.

İngiliz gezgin Robert Lyall, Nogma'yı yetenekli ve zeki bir insan olarak nitelendirirken, onun bilgisi ve "tartışma yeteneği" karşısında şaşkınlığa düştüğünü belirtmiştir (Teşeva 89). 26 Eylül 1821'de Nogma'nın evini ziyaret eden bir başka İngiliz misyoner Henderson şöyle yazmıştır:

Arkadaşlarım kolonideki bazı işlerle meşgulken, ben Karas'ta tanıştığım Şora adında bir Kabardey özdenini ziyaret etmek için koloniden yaklaşık iki verst uzaklıktaki Hacı-Kabak köyüne at

sırtında gittim... Hemen eve alındım ve kayınvalidesi tarafından içtenlikle karşılandım. (Şora'nın) genç gelini hiçbir yerde görünmüyordu ve kendi annesinin bana söylediğine göre, ilk çocuğunu doğurana kadar da böyle olacaktı... (Hakuşev 12).

Şora, öğretmen olarak çalıştığı kısa süre içinde öğrencilerinin sevgisini ve saygısını kazanmıştı. Hatta yönetim, onun "örnek gayretiyle" öne çıktığını ve "tüm bu süre boyunca küçük çocuklara Rusça ve Türkçe alfabeleri okumada iyi bir bilgi vermeyi başardığını" belirtme gereği duymuştu. Nalçik'te, o zamanlar amanat okulu olarak kullanılan Svaboda (Özgürlük) Meydanı'nın karşısındaki Tavlinovların evi, esasen Kabardey'deki laik eğitimin ilk kalesi haline gelmişti. Burada akşamları ve geç saatlere kadar çıra ışığında kitap okuyan Nogma'yı sık sık görmek mümkündü.

1830'da Nogma Petersburg'a gider. Gidişinin koşullarını, Kasım 1829'da Kafkasya Ordusu Komutanı Emanuel'e yazdığı dilekçe açıklar. Belgede belirtildiğine göre, 1829 sonbaharında Petersburg'dan Kabardey'e dönen muhafızlar Aydemirov ve Tugagov, birkaç prens ve soylu çocuğunu seçip eğitim için merkeze getirme göreviyle gelmişlerdi. Anlaşıldığına göre, "onlar Nogma'ya süvari bölük komutanının davetini iletiler."

Yukarıda belirtildiği gibi, Petersburg'da geçirdiği süre, Şora Nogma'nın hayatının ve çalışmalarının üçüncü dönemini (1830-1835) oluşturur.

Bu dönemin bir dizi özelliği vardır. Nogma bu yıllarda daha olgun bir yaşa erişir. Bu altı yıllık süre, Nogma'nın ideolojik-teorik, felsefi ve bilimsel-aydınlanmacı görüşlerinin oluşumunda belirleyici olmuştur. Kuzey Kafkasya'da bulunduğu sırada uyanan zihinsel ve sosyal görüşlerinin temelleri, Petersburg'un ideolojik-ahlaki ve kültürel yaşamının etkisiyle derinleşir, cilalanır, daha da gelişir ve mükemmelleşir. Bunlar sonuçta, Nogma'yı önde gelen bir bilim adamı ve aydına dönüştüren inançlar haline gelir.

Petersburg'a giderken Nogma, her şeyden önce "çeşitli bilimleri derinlemesine ve sistematik olarak inceleyerek bilgisini artırmayı" amaçlıyordu. Filoloji ve tarih alanında ciddi bilgi olmadan ana dilinin gramerini oluşturmanın imkansız olduğunu derinden anlıyordu. Kafkasya'da filoloji alanında edindiği bilimsel bilgileri, uzun zamandır hayali olan Kabardey dilinin gramerini yazmak için

ilk aşama ve kesinlikle yetersiz olarak görüyordu. Bilinen alçak gönüllülüğüyle Nogma, Rus dilinin temellerini yeniden öğrenmeye başladı.

Nogma, Rus grafik temeline dayalı Çerkes alfabesini oluşturan ve Dağlı Yarım Süvari Bölüğü'nün muhafızlarına ve subaylarına Rusça öğreten Gratsilevski'nin derslerine katıldı (Zekoh 25).

Aralık 1832'de ilk subay rütbesi olan *kornetlik* verilmesiyle, yaşam ve kendini eğitime için daha elverişli koşullar elde etti. Bir subay olarak kışladan çıkma hakkı olduğundan, o zamanlar Petersburg'un merkezinden uzak ve sakin bir bölgesi olan, Fontanka nehri kıyısındaki "Rotı" denilen yerde bir daire kiraladı ve Kafkasya'ya dönene kadar burada yaşadı.

1840'ta Nogma, *Çerkes Gramerinin Temel Kurallarını* tamamladı ve el yazmasını, basım için onay umuduyla Sjögren'e gönderdi. Ancak "sadık Şora", sadık dostundan gramer hakkında oldukça sert bir eleştiri aldı. Sjögren, Nogma'ya grafik temelini (alfabeyi) değiştirmesini tavsiye etti. Bu, büyük bir bilim insanı tarafından verilen pek de adil olmayan bir tavsiyeydi. Sjögren'i Nogma'nın Kiril alfabesiyle hazırladığı *Gramer*'ini Arap alfabesiyle değiştirtmeye iten nedenleri belirlemek zor.

Üç yıl sonra, 1843'te, Şora Nogma *Kabardey Gramerinin Temel Kuralları*'nın yeni versiyonunu tamamladı. Yeni düzenlemede, Sjögren'in tavsiyesi üzerine Kiril alfabesini Arap alfabesiyle değiştirdi. Ancak, Arap harfli metnin yanında parantez içinde her yerde Rus harfleriyle paralel bir metin verdi (Zekoh 31). Nogma bu versiyonu Petersburg'a götürdü.

Gramer üzerinde çalışırken Nogma, yetenekli ve tutkulu bir araştırmacı, şair ve folklor derleyicisi olarak kendini gösterdi (Zekoh 32).

Daha 1820'lerde Nogma, belirli sayıda şarkı ve destan toplamıştı. Tüm bunlar ön çalışmaydı. Folklor konuları ile gerçekten ilgilenmeye başlaması, muhtemelen Petersburg'dan Kabardey'e döndükten sonra oldu. Nogma özel defterlere efsaneler, şarkılar ve destanlar kaydetti, bunları aynı zamanda işledi ve sınıflandırdı. Nalçık'te mahkeme sekreteri olduktan sonra, Y. Şardan ve diğerleri tarafından yapılan Kabardey geleneksel hukuku ile ilgili çeşitli kayıtlara erişim sağladı. Bu kayıtlar, Nogma'nın tüm yaşamı

boyunca büyük bir ilgi ve sevgiyle çalıştığı kendi halkının tarihi, geleneksel hukuku ve folkloru ile ilgili güncel sorunlar üzerine yaratıcı düşünmesi için belirli ölçüde bir temel oluşturdu.

Nogma'nın *Filoloji Çalışmalarının* (Filologičeskiye trudi, 1958-59) ilk cildinin neredeyse yarısını, *Tarihini* yazarken kullandığı folklor malzemesi oluşturur. Bu ciltte ayrıca Kabardeyce-Ruşça Sözlük için taslak malzemeler de yer alır.

Neidhardt'ın 31 Aralık 1843 tarihli yeni raporunda, Nogma'nın çalışmalarının yayınlanmasının organizasyonu konusu artık somut olarak ele alınıyor. Vali, Nogma'yı Kabardey'den gelmesi planlanan bir heyetin içinde Petersburg'a göndermeyi ve *Kabardey Dili Grameri ve Halk Efsaneleri* basılana kadar onu Çarlık Muhafız Kafkas-Dağlı Bölüğü'ne geçici olarak atamayı uygun buldu. Valinin düşüncesine göre, Nogma orada bulunurken çalışmalarının basımını "başkent matbaalarından birinde" hazırlayabilirdi. Vali, "onun rehberliği altında basılan eserin hükümetin mülkiyetinde kalacağını" belirtti (Zekoh 32). Görünüşe göre, Nogma'nın eserlerinin yayınlanması meselesi neredeyse olumlu bir çözüme kavuşmuştu. Ancak Savaş Bakanı, 19 Ocak 1844'te Vali Neidhardt'a, Nogma'nın çalışmalarının yayınlanmasıyla ilgili sorunların "ancak" Şora Nogma'nın Petersburg'a gelmesi ve "kitabının incelenmesi" sonrasında çözülebileceğini bildirdi (Zekoh 32). Nogma, valinin öngördüğü gibi Ocak 1844'te giden heyetle değil, tek başına Petersburg'a gitme izni aldı.

Heyetin ayrılışından birkaç ay sonra, 14 (26) Mayıs 1844'te, Şora Nogma "hizmetkarı" Kılıç (Kılış) Kakağaj ile birlikte uzun ve zorlu bir yolculuğun ardından Petersburg'a vardı ve "çalışmaları incelenene kadar" görevlendirildiği muhafız alayı Dağlı bölüğünün binasına yerleşti. Nogma başkente rahatsızlıklarla gitmişti, yorucu yolculuk ve Petersburg'un nemli iklimi muhtemelen hastalığını şiddetlendirmişti. Haziran başında sağlığı kötüleşti. 10 (22) Haziran'da vatanından ve ailesinden uzakta, "kağıtları hakkında herhangi bir düzenleme yapmadan" vefat etti (Zekoh 33). Volkov köyünün ötesindeki Müslüman (Tatar) mezarlığında, Petersburg'da gömüldüğü tahmin ediliyor.

Nogma'nın beş kişiden oluşan ailesine (eşi Salimat, kızı Kulandam ve oğulları Yerustan, Erivan ve İrişid) yılda 282 ruble 25 kopek tutarında emekli maaşı bağlandı.

Nogma'nın ölümünden sonra kalan tüm materyaller, değerlendirmesi için Sjögren'e gönderildi. 23 Mayıs 1845'te Savaş Bakanı'na yazdığı raporunda, *Çerkes Halkının Efsaneleri*'nin bir dergide veya ayrı bir kitap olarak basılabileceğini, ancak gramer kitabının baskıya hazır olmadığını belirtti (Zekoh 33).

Sjögren, Nogma'nın *Tarih* el yazmasının yayınlanmasını önermekte haklıydı. Nogma'nın *Tarih*'i gerçekten de sadece Kabardey folkloru materyaline dayanan bağımsız bir araştırma değil, edebi bir anıt ve değerli bir tarihsel kaynaktır. 19. yüzyılda Çerkeslerle ilgili diğer eserlere göre üstünlüğü, Çerkeslerin toplumsal-siyasi düşüncesinin gelişim sürecini, maddi yaşamın ve halk ideolojisinin tarihsel açıdan nüanslarını inceleme imkanı veren folklorik ve diğer kaynakları gelecek nesiller için korumuş olmasıdır. Bazı yazarlar, Nogma'nın *Tarih*'inin folklorik materyale dayandığı gerekçesiyle önemini küçümsemeye çalışıyorlar.

Nogma'nın *Tarih*'inin esas olarak folklorik materyale dayanarak yazılmış olması gerçeği, onun tarihi ve edebi önemini azaltmaz, aksine yükseltir ve onu Çerkes halkının yüzyıllar boyunca maddi ve manevi yaşamını incelemek için paha biçilmez bir anıt ve kaynak haline getirir.

"Çerkes Halkının Tarihi"

"Çerkes Halkının Tarihi" özet ve genel olarak, antik çağlardan başlayarak 18. yüzyıla kadar Çerkesler arasında tarihe dair verilerin ortaya çıkışı, birikimi ve gelişimi hakkında bir fikir vermektedir. Nogma, antik ve erken Orta Çağ dönemine ayırdığı bölümleri yazarken folklorik materyalin yanı sıra Karamzin'in eserlerinden, Rus kroniklerinden ve antik yazarlardan elde ettiği bilgileri kullandı.

Nogma, Çerkeslerin atalarının yerleşimlerine özel bir önem verdi ve onların etnik oluşum sürecini aydınlatmaya çalıştı.

Nogma'nın "*Tarih*"inin önemli bir bölümünü, eski Çerkeslerin sosyal ve aile yaşamı, sosyal ve politik sistemi ile ilgili konular kaplar. Nogma'nın Çerkeslerin etnografyası hakkında aktardığı materyallerin benzersiz bir karaktere sahip olduğunu belirtmek

gerekir. Tarımda ve el sanatları üretiminde iş gücü verimliliğinin durumunu kısa ve öz bir şekilde tanımlar. Nogma, eski Çerkeslerin "ileri düzeyde zihinsel kabiliyetlere sahip olduklarını, faaliyetleri ve becerileriyle meşhur olduklarını" yazar. Ancak yavaş yavaş toplumun gelişimi, sınıflara bölünmesi ve "mülk sahiplerinin baskısı ile daha sonraki zamanlarda da dış istilacıların aralıksız baskınları, Çerkeslerin gelenekleri tamamen değişir. Burada Nogma'nın, en azından genel bir bakışla, toplumun gelişim sürecini ve sonucunda da insanların sosyal, ahlaki ve etik kavramlarının değiştiğini gösterme çabasıyla karşılaşırız. Nogma'nın yargılarında, ataerkil ve patrimoniyal ilkelerin yerini yavaş yavaş feodal Kabardey'de egemen ideoloji haline gelen feodal geleneklere bıraktığı fikri izlenebilir. Nogma, "törelere değişimi" tezini desteklemek için Kabardeylerin sosyal ve siyasi yaşamından, münferit prenslerin ve soyluların yaşamından çok sayıda olgu aktarır. Burada, tarihsel ilerlemeyi kabul etmekle birlikte, Nogma'nın zaman zaman eski Çerkeslerin geleneklerini idealize ettiğini, yeni feodal ve parçalı dönemi Çerkeslerin var olmayan "altın çağı" ile karşılaştırdığını belirtmek gerekir. Ancak bu, eski günlere bir geri dönüş çağrısı değil, mevcut durumdan memnuniyetsizliği ifade etmenin bir yoludur.

Nogma *Tarih* adlı eserinde misafirperverlik, düğün törenleri, kadınların toplumdaki yeri, atalizm, kız ve erkek çocuklarının eğitim ilkeleri ve biçimleri, silahlanma, askeri eğitim, halk oyunları, kıyafetler, danslar, konutlar, halk takvimi, halk toplantılarının doğası vb. gibi geleneksel etnografik konuları anlatırken, Çerkeslerin gelenekleri, yaşamları ve görgüleri konusunda parlak bir uzman olduğunu gösterir. Bu konulara ayırdığı satırları kısa ve özür. Nogma'nın söyledikleri, düşünceleri ve varsayımları bugün bile tarihçiler ve etnograflar için Çerkeslerin sosyal ve aile, günlük yaşam, maddi ve manevi kültürünün incelenmesinde başlangıç noktaları olarak hizmet eder.

Nogma ayrıca "törelere değişimi" ile Çerkeslerin dini görüşlerinin değişimi arasında da bir bağlantı kurar. Eski çağlardan 18. yüzyıla kadar Çerkeslerin dini görüşlerinin evriminin izini süren Nogma, Çerkeslerin atalarının dış politikasına vurgu yaparken, Yunanlıların Çerkesler arasında Hristiyanlığı yaydığını ve bunun "iki

halkı birbirine yakınlaştırmaya hizmet ettiğini" belirir. Çerkeslerin güney Rusya'daki Yunan kolonileriyle canlı ticari, ekonomik ve siyasi bağları vardı. Nogma, Yunanlılarla ittifakın ve Çerkeslerin onlardan Hristiyanlığı almalarının "onlara sanat ve aydınlanmanın barışçıl arayışlarını getirdiğine" inanır. Nogma Hristiyanlığı, Ruslar tarafından ikrar edildiği, yurttaşlarını ilerleme yolundan saptırmadığı ve halkın ilerlemesine katkıda bulunduğu için tercih etmektedir (Zekoh 33).

Bizans'ın çöküşü, İstanbul'un 1453 yılında Türkler tarafından alınması ve Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun vasal devleti olarak kurulması, Kuzey Kafkasya'daki iç, dış siyasi ve ideolojik yaşamın karmaşıklaşmasına yol açtı. Kırım hanlarının topraklarını ele geçirmek amacıyla Çerkeslere karşı yürüttüğü sürekli bir savaş hali başladı. Nogma *Tarih*'inde bu konuya önemli bir yer ayırır. Birçok sayfada, Kabardeylerin, yabancılar için ideolojik bir silah işlevi gören İslam dinini aralarına sokan Kırım hanlarına karşı kahramanca mücadelesini anlatır.

Nogma'ya göre, Kabardey'in Rusya'ya yaklaşmasında Hristiyanlık en küçük bir rol oynamamıştır. Bu oldukça makul görünüyor, çünkü 16. yüzyılda, Temrük zamanında, Çerkeslerin yarısı Müslüman, yarısı Hristiyandı.

Tarih'in ana fikri Rus-Kabardey ilişkileri ve halkın dış düşmanlara karşı mücadelesidir. Nogma bu temel meseleler hakkındaki görüşlerini açıkça ortaya koyar ve tartışır. Bu sorunu, bireylerin, özellikle de Kabardey'in Rusya ile yakınlaşması için mücadele eden Prens Temrük İdar'ın faaliyetleriyle yakından bağlantılı olarak çözmeye çalışır.

Nogma'nın yabancı işgalcilere karşı mücadele ve bölgenin iç durumuyla ilgili olayların tüm seyrini, Kabardey'i Rusya ile yakınlaşmaya iten ana nedenleri ve koşulları genel olarak kavradığı görülür. Nogma, feodal ilişkilerin gelişmesinden kaynaklanan iç çekişmeleri ve prensler arası mücadeleyi, yabancı istilalara karşı mücadelede halkı zayıflatan nedenlerden biri olarak görür. Kırım Hanlığı'na yakın duran ve Kabardey'de geçici de olsa hanın otoritesinin kurulmasında yardımcı olan prensleri ve soyluları eleştirir. Bu dönemde Kabardeylerin "en acımasız baskılara" katlandığı söyler. Nogma'nın Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih

Arşivi'nde saklanan el yazmasında bu sözlerin ardından, A. Berje'nin 1861'de *Tarih'i* yayınlarken atladığı çok önemli bir cümle geliyor. Nogma, Kırımlıların Kabardeylere "en saygısız ve küstah şekilde" davrandıklarını, her şeyi "keyfi olarak" alıp götürdüklerini yazar. "Kısacası, bu aşağılanmaya katlanmanın imkansız olduğu bir noktaya ulaşmıştı" (Mamiy, Tleptserşe 24).

Nogma, halk arasında birlik ve beraberlik olmadığı gerçeğinden dolayı üzüldür. Bunun için prensleri suçlar. "Prensler bizzat vatanın felaketlerinin sebebiydi; hükümranlılık için mücadele hiç bitmedi. Topraklarında yeterli gücü bulamayınca yabancı kabileleri çağırdılar ve haklı hükümranlıklarının peşinde oldukları mazeretiyle topraklarını yabancıların yağmasına açtılar" (Mamiy, Tleptserşe 65).

Kabardey'in iç ve dış durumunu özetledikten sonra Nogma şu sonuca varır: "Kabardey'in siyasi kimliğinin muhtemelen ortadan kalkacağı kesin bir kırılma anı yaklaşmıştır."

Bu zor ve çetin koşullarda Temrük'ün öngörüsü ve bilgeliği ortaya çıkar. Tarih literatüründe ilk kez Nogma, Temrük İdar'ı büyük bir devlet adamı, askeri ve siyasi figür olarak nitelendirir. Burada esas nokta Çerkeslerin bir araya gelmesidir. Kuşkusuz, Rus yardımına dayanarak bazı feodal grupları zorla bastırmıştır. Bir süre sonra, 1570 yılında Rusya'nın Osmanlı büyükelçisi olan İvan Novosiltsev'e göre, Temrük İdar "Terek nehri boyunca ve denize kadar olan topraklarda at koşturuyordu". Nogma kaynaklara atıfta bulunmasa da, bazı Rus ve Doğu kaynaklarına aşına olduğu ve gerektiğinde bunları kullandığı açıktır. Nogma'ya göre Temrük İdar, Çerkeslerin tarihinde önemli bir rol oynamıştı.

Kabardey'in Rusya ile yakınlaşması sorunu, Nogma'nın *Tarihindeki* temel konulardan biridir. Nogma, "Temrük ve bazı Kabardey prensleri Rus Çarı İvan Vasilyeviç'e¹ bağlılık yemini ettiler ve Sultan ile Kırımlılara karşı savaşlarında ona yardım etme sözü verdiler" diye yazıyor. Nogma'nın belirttiğine göre, "halk en çok Rusya ittifakından ve himayesinden hoşnuttu". Bu birlikten cesaret alan Temrük liderliğindeki Kabardeyler, Rus birliklerinin desteğiyle uzun yıllar boyunca Kırım hanlarının artan saldırganlığına karşı

¹ IV. (Korkunç) İvan (ç.n.)

şiddetli bir savaş verdiler ve "Temrük'ün Rusya ile görüşmesinden oldukça endişe duydular.

Kabardey ve Rusya'nın 1557'deki siyasi ittifakı, Nogma'nın sözleriyle, "Kırım hanını son derece telaşlandırdı". Kabardey meselesi uluslararası bir nitelik kazandı. Osmanlı Türkiye'si ve Kırım Hanlığı, Kabardey ile Rusya arasındaki ittifak gerçeğini tanımayı reddetti. Rusya ise Kuzey Kafkasya'da önemli bir stratejik konuma sahip olan yeni müttefikini her zaman destekledi.

Nogma, *Tarihte* Kabardey toplumunun sosyal yapısını göstermeye de yer ayırdı. Karmaşık bir feodal hiyerarşinin ana hatlarını çizdi.

Nogma'nın *Tarihinin* özelliği, ağırlıklı olarak en iyi folklor materyallerine dayanarak yazılmış olmasıdır. Bu durum, esere halk folkloru anıtı niteliği kazandırır. Nogma'nın yorumladığı Çerkes halk tarihi şarkıları ve efsaneleri tazeliğini ve özgünlüğünü kaybetmez, aksine canlı kan ve et kazanır, halkın yaşayan tarihine başarıyla entegre olur, tarihçilere, filologlara ve etnograflara sürekli düşünce, yeni soruların ortaya atılması ve yeni çözümler gerektiren bilimsel problemler için temel sağlar, toplumsal düşüncenin gelişimini ve tarihsel süreci tüm karmaşıklığı ve çelişkileriyle inceleme fırsatı verir.

Şüphesiz, Nogma'nın bazı sonuçları ve genellemeleri naif ve temelsiz görünmektedir. Bunların bazıları, o dönemin tarih biliminin gelişiminin gerisinde kalır. Bazen dilbilimsel materyalin yanlış yorumlanmasına yol açar ki bu doğal olarak tarih çalışmasının bilimsel önemini azaltır. Nogma, çeşitli nedenlerle sosyo-ekonomik süreci derinlemesine ortaya koyamamış, tarihsel olayları ele alırken belirli bir dar görüşlülüğün üstesinden gelememiştir. Çoğu zaman masallara ve şarkılara fazla güvenen Nogma, tarihi olayları aktarırken bazı kapalı görüşlülüklerini aşamamıştır. Fakat aynı zamanda Nogma'nın Çerkeslerin tarihinin gelişiminin temelini atan eseri, 19. yüzyıl Rus Kafkas araştırmalarına önemli bir katkıdır. Ünlü Oset bilim insanı V. B. Pfaf şöyle yazmıştır: "Bu eserin yazarının çabalarına tam olarak hak vermekle birlikte, Nogma'nın çalışması Çerkes halkının tarihini ele almanın ilk denemesi olduğu için oldukça doğal olan birçok hatayı fark etmemek imkansızdır." Buna rağmen eseri uzmanlar tarafından Çerkes halkının "Vakayinamesi"

olarak değerlendirilir ve Nogma'nın "Çerkes Nestoru" olarak nitelendirilir (Zekoh 33).

Kaynakça

Hakuaşev A.H. *Adıgskie prosvetiteli*. Nalçik, 1978- 219 s.

Mamiy P.G., Tleptserşe H.G. (red.). *İstoriya adıgeyskoy literaturı v 2-h tomah*. T. 1. ARİGi, Maykop, 1999.

Teşeva F.R. "Pedagogičeskaya deyatelnost Ymara Haphaloviça Berseya", *Problemi doşkolnoy, şkolnoy i vuzovskoy nedagogiki*. Vıp. 1. - Maykop: Tip "Kaçestvo", 1996. – 218 s.

Zekoh U.S. "Umar Bersey - prosvetitel adıgeyskogo naroda" *UZANIİ*, T. 1. Maykop, 1957.